

l'aigua és vida

Sense l'element hídric no seria possible el desenvolupament dels éssers humans ni de cap ésser viu del nostre planeta.

EL RIEROL DE BÉTERA

Ramon Asensi Ramon

REGIDORIA DE PATRIMONI DE L'AJUNTAMENT DE BÉTERA

Des dels inicis dels tems, els humans sempre han buscat assentar-se en un lloc on l'aigua estiguera al seu abast i amb la major abundància possible. Bétera no és una excepció a aquesta norma bàsica i encara que hui en dia la nostra antiga font de vida, el nostre rierol, està totalment emmascarat fins al punt que la majoria de la gent no coneix de la seua existència, ell continua ací entre nosaltres, com una artèria que perdura transportant aquest líquid vital per les nostres terres.

Quan passegem pel *Jonqueral* o per l'Albereda, sense adonar-nos-en, estem caminat per damunt de les seues aigües que, després de segles de transformacions del seu llit natural, romanen ocultes esperant eixir al sol, cosa que fan al final del *Barranquet* on una part d'elles nodreixen l'espectacular llac creat al Carraixet, exemple clar del que és capaç aquest preuat element.

En aquest article farem un estudi sobre la seua transformació al llarg de la història, amb ajuda de tota la documentació que s'ha pogut trobar, amb els testimonis dels nostres veïns de major edat que encara recorden històries contades pels seus avantpassats, i amb un punt d'imaginació que ens ajude a veure com degué ser aquest lloc. Sempre, relacionant-ho amb la història del nostre poble, ja que l'aigua sempre ha estat i estarà lli-

gada al bon funcionament i desenvolupament de qualsevol civilització. Cal remarcar que la major part de la documentació que s'ha pogut reunir va lligada a calamitats ja que el rierol ha estat notícia quan ha causat inundacions o quan ha desaparegut per una sequera; ambdues coses prou habituals i cícliques al nostre clima mediterrani.

La metodologia que s'ha seguit per a la realització i exposició d'aquest treball ha estat la de "desmuntar" el llit del rierol. Què vol dir açò? Doncs que de la total transformació que ha patit, anem llevant aquelles coses de les que tenim constància històrica que s'han afegit artificialment, intentant arribar així al que degué haver sigut el seu estat natural originari.

El seu estat natural

No estem parlant d'una conca ni d'un riu en si. En tot cas es tracta d'una xicoteta rambla (barranc de Guasch) que discorre perpendicular per l'oest del barranc de Carraixet, al que afluïx en la part dreta una vegada passada la població. Està originada per l'escorrentia d'una font que, al mateix temps, recull les aigües de pluja que van a parar al barranc de Guasch, procedents del camí Lliria, Benaguasil, La Pobla, Alcubles, la Conarda, i Lloma del Mas. Estem parlant d'un curs

hídric de poc cabal en el que el pas de l'aigua devia ser merament testimonial en els mesos de més calor i durant períodes llargs de sequera. Així mateix, en èpoques de severes precipitacions a la primavera i a la tardor devia provocar grans crescudes, barrancades o fontades augmentant intensament el seu cabal, d'una forma molt temporal. Pel que fa als mesos d'estiu, el rierol es devia nodrir de l'aigua de l'aquífer que brotava pels ullals (Fig. 1).

Abans de prosseguir, cal donar una xicoteta definició del terme "ullals". Són afloraments d'aigua dolça que donen lloc a la formació d'unes bassetes circulars que suggereixen la forma d'un ull, d'on el prové el nom.

Per comprendre millor de què estem parlant, anem a fer referència a un document molt important, tant és així, que m'adreçaré a ell contínuament. Es tracta de *La Topografia Médica de Bétera* (1931), una tesi doctoral de José María de Castells Adriansens, inèdita, depositada a la Universitat Complutense de Madrid, que va obtenir el premi Roel. De Castells era metge a Bétera i va realitzar un estudi del poble entre els anys 1925 a 1930. Dins d'aquest estudi hi ha un capítol per a la hidrologia, les fonts i el llavadors públics. La importància d'aquest treball radica en què l'autor va tenir accés a informació de què nosaltres ja no disposem

1. Aquarel·les de Amparo Esturi Coquillat

perquè encara no s'havien destruït els arxius municipals (destruïts a l'aixecament anarquista de 1933) ni els de l'església (desapareguts a la Guerra civil, al 1936) i també comptava amb la memòria dels mateixos veïns del poble. Malauradament, José María Castells va ser afusellat al començament de la Guerra Civil.

Així a l'apartat d'Hidrologia, pàgina 140, ens diu:

Cuatro son los manantiales principales que nacen a mayor o menor profundidad en el término de Bétera. Todos ellos se encuentran en las cercanías de la población y aun en su mismo interior, como si naciesen de un solo embalse de agua, existente

1

2. Plànol del Jonqueral fins al Barranquet amb un traçat hipotètic del rierol i dels seus brolladors

2

en el subsuelo de aquella. En efecto así sucede: si exceptuamos la fuente de la Providencia, situada en el extremo meridional del pueblo, veremos que los otros tres manantiales y la mayoría de los pozos situados en la parte norte del mismo, tienen análogo origen. Esta afirmación se apoya en el hecho demostrado de que existe en toda esta porción de terreno una capa arcillosa de unos 15 metros de espesor sobre la cual descansa la capa formada por terrenos de aluvión con un espesor de 2 a 5 metros aproximadamente; dicha capa de arcilla es la que sostiene el embalse de agua de que se surte casi todo el pueblo. Hasta tal punto es cierto, que en los últimos años con motivo de la persistente disminución del caudal de agua de la acequia de Bofilla, se hizo un minado que a través de la capa arcillosa fue a abocar a la zona de embalse en la parte alta del pueblo, consiguiéndose aumentar considerablemente dicho caudal, pero no sin que ocurriera un notable descenso en el nivel de los pozos y manantiales vecinos. El manantial de agua más importante para la vida de la población, es el que se conoce con

el nombre de Fuente del Ullal. Antiguamente, manaba de ella el agua a flor de tierra y discurría a lo largo del Paseo, siendo aprovechado su cauce para lavadero, e iba a esparcirse luego por los campos adyacentes; en la actualidad el nivel ha descendido algunos metros y el agua es elevada por una potente bomba movida por electricidad, que lleva hasta el depósito instalado por la sociedad de aguas potables para el servicio de la población.

Un document datat en 1796 assegura que la Font “toma su origen en el Pla dels Aljubs á cinco cuartos de hora de Bétera” [ARV. Escritania de Cambra, exp. 120, fol. 7r (1795-1801)] arribant subterràniament i a través del barranc de Guasch fins als peus del poblat. Encara que bastant versemblant, aquest extrem no ha sigut confirmat científicament. De moment, el que sí podem afirmar és que el rierol aflora a l’actual parc del Jonqueral i segurament brollava d’una penya coneguda com la Font de la Penya (1). Devia ser una floració d’aigua de l’aquífer que devia anar en direcció a l’actual albereda que, com veurem, també se la va denominar barranquet, rambla o rierol de la Font. Més endavant trobem un altre ullal a l’actual

plaça Lluís Reig (2), conegut popularment com l’Ullal, que també devia sorgir del mateix aquífer que el del Jonqueral però, a l’estar a un nivell més baix, continuaria portant aigua quan el del Jonqueral es quedara eixut en èpoques de sequera (Fig. 2).

Les vores dels rius tenen la seua pròpia vegetació que, en aquest cas, devia estar adaptada a llargs períodes de sequera i també resistent a aiguats sobtats. Probablement, seguia el seu curs creant un espai amb una gran diversitat de flora i fauna (Fig. 3).

Podríem imaginar una vora amb jonc boval (*Scirpus holoschoenus*), baladre (*Nerium oleander*), freixe de fulla petita (*Fraxinus angustifolia*), boga de fulla estreta (*Typha angustifolia*), roldor (*Coriaria myrtifolia*), Om (*Ulmus*) i Àlber (*Populus alba*), entre altres moltes.

Quant a la fauna, és segur que podríem trobar granotes, serps, musaranyes, ratolins, raboses, senglars, salamandres, ratpenats, ofegabous, etc.

A les aigües ens trobarien anguilles, cosa que ha estat confirmada pel nostre veí Salvador Aloy Asensi, el Nyonyo. Salvador ens conta que la seua iaia, Maria Ricart Martínez, La del forn, veia com corrien anguilles a la font.

3

Segurament, també es troben tota classe d'ocells residents tot l'any com els procedents de les migracions: ànec collverd (*Anas platyrhynchos*), mosquiter comú (*Phylloscopus collybita*), picot verd (*Picus viridis*), raspinel·l comú (*Certhia brachydactyla*), cargolet (*Troglodytes troglodytes*), mallerenga blava (*Parus caeruleus*), polla d'aigua (*Gallinula chloropus*), mallerenga carbonera (*Parus major*), esplugabous (*Bubulcus ibis*), merla (*Turdus merula*), mallerenga cuallarga (*Aegithalos caudatus*), rossinyol bord (*Cettia cetti*), agró blanc (*Egretta alba*), tallarol de casquet (*Sylvia atricapilla*), gavià argentat (*Larus michahellis*), pit-roig (*Eritacus rubecula*), berrat pescaire (*Ardea cinerea*), cuereta torrentera (*Motacilla cinerea*), cuereta blanca vulgar (*Motacilla alba*), Martinet blanc (*Egretta garzetta*), xivitona (*Actitis hypoleucos*), oriol (*Oriolus oriolus*), corriol petit

4

(*Charadrius dubius*), rossinyol (*Luscinia megarhynchos*), oreneta vulgar (*Hirundo rústica*), oreneta cuablanca (*Delichon urbica*).

Els primers habitants

Ja en el seu topònim, Bétera va lligada a l'aigua ja que, com ens explica Joan Manuel Pons,

...Bétera hauria de respondre amb bastant aproximació a un d'estos significats: Poble de les terres de baix, poble de la regió de les rieres, poble de la regió de les rieres de baix¹.

En tot cas estem parlant d'un origen preromà, és a dir, de temps dels ibers.

Geogràficament, Bétera es troba en la part baixa i està regada per aigua, cosa que fa més que lògica aquesta denominació. No és possible saber en quin moment els primers humans van acostar-se fins a l'Ullal per beure de les seues aigües però el que sí que és cert, és que gràcies a les excavacions arqueològiques dutes a terme al Castell de Bétera durant els anys 2019-2020, sabem que hi havia un assentament humà de l'època del Bronze Final al promontori que ocupa actualment l'edifici. Estem parlant d'una cronologia que abasta des del segle XI al VII a. C., és a dir, fa més de 3.000 anys².

Des d'aquest punt elevat es podia vigilar el pas de qualsevol altre grup d'humans i tenir un control d'allò que els era més fonamental per a la vida, l'aigua (Fig. 4).

1. *Bétera i el seu patrimoni*. Jorge Alonso Berzosa, Mª Amparo Doménech Palau, Joan Manuel Pons Campos i Ximo Asensi Alemany. Pàg. 26.

2. CEL de Bétera. *La Restauración del Castillo de Bétera*. Informe arqueológico de los Trabajos. Francisco Fababuj Roger.

Els Ibers: segles VI-I a. C.

Bétera està situada enmig del camí entre les ciutats d'Arse (Sagunt) i Edeta (Llíria), cosa que la va convertir en un punt estratègic per sempre.

Els ibers continuaren ocupant el promontori del Castell i, en aquest cas, construïren un poblat emmurallat. Era un poble que vivia de l'agricultura i la ramaderia i de la recol·lecció, i que mantenia intercanvis comercials amb altres civilitzacions mediterrànies com grecs, etruscos i fenicis.

Els cereals van constituir la base de la producció agrícola junt al cultiu de l'olivera i les vinyes. També conreaven llegums com llentilles, pèsols, faves, etc. El lli també era molt important per a l'obtenció de fibres per als teixits. També feien servir l'espart per a elaborar un bon grapat d'objectes.

Pel que fa a la ramaderia, les cabres i ovelles les feien servir per a obtenir llet, llana i carn; els porcs, per la carn; i els bòvids mascle eren explotats com a força de treball en l'activitat agrícola i, les femelles, per a l'obtenció de llet.

Totes aquestes activitats necessitaven d'un constant cabal d'aigua, tant per regar les hortes com per donar a beure a les bèsties, o remullar l'espart. Açò ens fa pensar que ja van començar a transformar i intentar dominar el rierol (Fig. 5).

Bétera romana

La presència romana a terres valencianes comença al segle II a. C., a finals de la Segona Guerra Púnica, i acaba amb l'entrada dels pobles germànics al segle V d. C.

No tenim cap informació que confirme l'ocupació en època romana de l'actual casc urbà de Bétera. El poblat ibèric del castell i

6

els seus voltants queden abandonats fins a època andalusí.

No obstant, *si que trobem població a la Vil·la Romana de l'Horta Vella* i possiblement a altres llocs com a les possibles vil·les romanes de *Bofilla* o *Mas Camarena*.

Les vil·les són finques d'exploració agrària amb casa residencial i altres dependències com els banys termals.

El primer assentament seria de l'època iberoromana, als segles II-I a. C.

Tant l'explotació agrària com les termes necessiten d'un continu flux d'aigua, aigua que segurament era captada des dels brolladors de Bétera per un aqüeducte d'uns 1.750 metres.

Al treball *Estudio de los restos de un acueducto de época romana en Bétera*, de José Luis Jiménez Salvador i Josep Maria Burriel Alberich, trobem la següent descripció del seu traçat:

Aquest recorregut no hauria de salvar cap desnivell o accident orogràfic que requirira ponts, passos elevats o galeries subterrànies. El caput aquae i inici del

trajecte se situaria aproximadament a 92 m.s.n.m. i l'extrem final, els 10 m de l'aqüeducte localitzat al sud del jaciment arqueològic de L'Horta Vella, se situen exactament a 82 m.s.n.m.; és a dir, existeix entre tots dos un desnivell de 10 m per a un trajecte la longitud del qual és de 1.751 m. Aquest desnivell imprimiria un pendent de 0,57 m per cada 100 metres d'aqüeducte, que d'altra banda és el gradient que actualment té la sèquia principal del sistema de reg a peu que coneixem per als camps de l'Horta Vella. Els primers 700/800 m van poder discórrer pel marge dret del Barranquet per a, passat l'actual pont que el creua, desviar-se en direcció sud-oest, sobre la corba dels 85/86 m.s.n.m. de manera serpentejant fins a la vil·la.

Aquest recorregut, el més probable i versemblant, va poder haver-se fossilitzat en la citada conducció que partia d'una xicoteta presa o assut alçat en el Barranquet, molt pròxim ja a les hortes. Encara poden observar-se restes del mur de la

presa, destruït a mitjan segle XX per una gran avinguda tardorenca. Aquesta presa, la cronologia de la qual ignorem, va permetre elevar l'aigua del llit fins a la cota o corba de nivell dels 85 m.s.n.m. i d'aquesta manera regar a tots dos marges del Barranquet. De l'arteria principal, probablement construïda sobre l'antic aqüeducte romà, deriven 3 braços o sèquies que reguen més de 30 ha. L'abundant cabal dels brolladors existents en la zona va permetre a principis del segle XX l'existència simultània de fins a tres molins, un d'ells localitzat a escassos 100 m a l'est de la vila romana (Fig. 6).

Com a nota personal, crec que seria molt versemblant pensar que *si* degué existir alguna forma d'ocupació prop de les fonts d'aigua a Bétera durant època romana, ja que seria una manera de controlar aquest preuat bé. Fins el dia de hui no s'ha trobat cap assentament en el casc urbà de Bétera. La raó podria ser que haja estat destruït per alguna construcció posterior.

En el plànol següent (Fig. 7) podem observar, amb el número (1), la localització de la Vil·la Romana de l'Horta Vella i, amb el (2), l'assut, pressa o bassot del *Barranquet* que servia per pujar les aigües per poder regar la zona que hi ha entre el *Barranquet* i el barranc del Carraixet, coneguda com a *Isla* entre els llauradors. Amb el (3), trobem la pressa que estava al barranc del Carraixet que recollia les aigües sobrants de l'anterior per pujar el nivell i portar-les per una sèquia fins a Bofilla.

Rigoberto Manuel Campos Martínez ens deixa el següent testimoni:

El riachuelo tenía su nacimiento en el Ullal (aún hoy se llama así dicho lugar), aunque desde el "Chunqueral" ya bajaba un arroyuelo.

Toda esta agua, al llegar al "Pont de les Bases", era retenida por un muro de una altura de dos metros, más o menos, y más de uno de ancho, que estaba situado exactamente en la misma línea del "Carreró de la Báscula" cuando este llega a la

Alameda. Desde allí arrancaban dos acequias, la de la derecha para regar la huerta alta, hasta el "Pedregal". Y la de la izquierda, llamada de Alfara, la cual uno de sus brazos, se llama de "Cudei".

El agua sobrante, la que rebasaba el muro, seguía por el "Barranquet" hasta su desembocadura en el Carraixet, donde otro muro, más grande y consistente que el anterior, recogía las aguas de ambos y por la acequia llamada de "Bufilla" llegaba hasta el poblado del mismo nombre.

Els Visigots

Els visigots formaven part del pobles germànics que van entrar a la Península ibèrica al segle V i dominaren fins a l'entrada dels musulmans al segle VIII.

Com de l'època romana, no s'ha trobat cap rastre de pobladors visigots al casc urbà de *Bétera* però sabem que sí que continuen amb l'explotació agrària de la vil·la romana de l'Horta Vella.

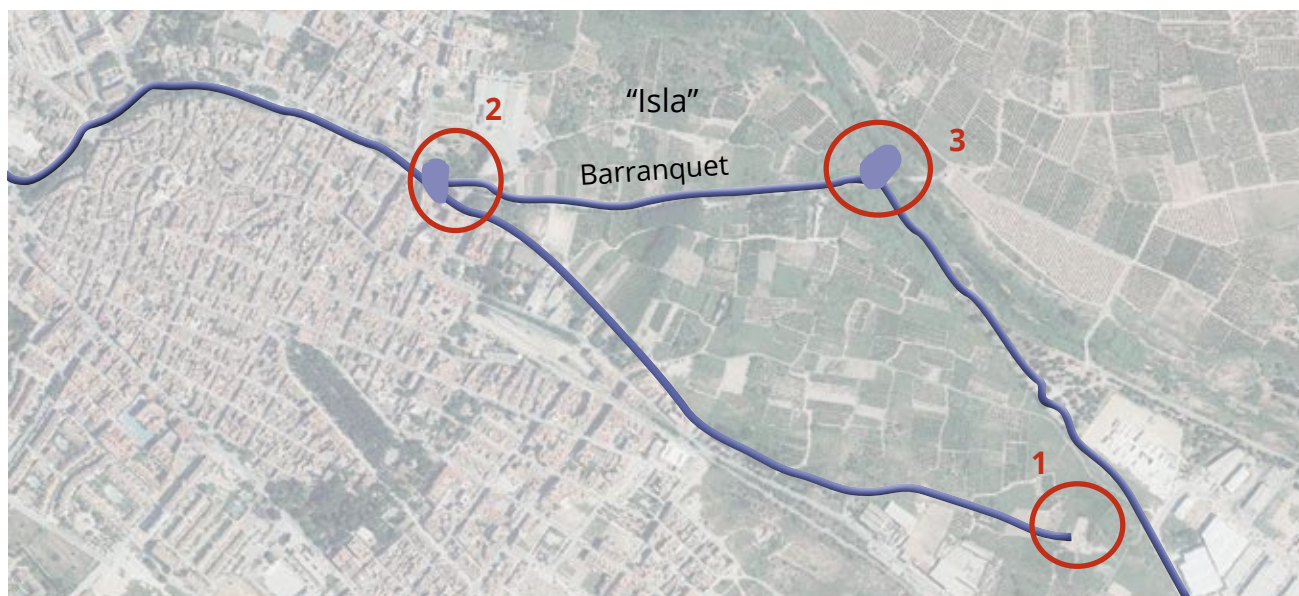
Els visigots transformaren i adaptaren a les seues necessitats les instal·lacions de l'Horta Vella i, com no podia ser d'altra manera, aprofitaren les instal·lacions de reg construïdes en època romana ja que l'aigua continuava sent un element de primera necessitat per a ells.

Els musulmans: 714-1238

L'any 714 té lloc la batalla de *Guadalete*, en què s'enfronten les tropes de l'exèrcit visigot encapçalades pel cabdill Rodrigo, contra l'exèrcit musulmà de Tariq. La victòria musulmana va ser acaaparadora i les terres conquerides, entre les que es trobava *Bétera*, no van oposar cap resistència per incorporar-se a Al-Àndalus.

Els musulmans aprofitaren i milloraren les infraestructures hidràuliques heretades dels visigots i romans que, per suposat, continuaren captant l'aigua dels brolladors del *Jonqueral* i l'albereda.

L'actual casc urbà de *Bétera* torna a recuperar la vida i així, sobre l'antic poblat iber situat al castell,

8

es construeix una atalaia de defensa que segle a segle anirà sent transformada fins convertir-se en l'actual castell de Bétera.

També apareix al nostre terme municipal l'alqueria de Bofilla (Fig. 8) on, com a Bétera, vivien fonamentalment de l'agricultura i la ramaderia. En el cas de Bofilla, explotaren les terres que actualment coneixem com a Horta de Bofilla que continua regant-se amb aigua dels brolladors de Bétera.

Topònims com les sèquies de Alcudey (significa terreny elevat que fa referència a la zona regada entre el Barranquet i el barranc del Carraixet) o Alfara són noms de clar origen àrab.

Gran sequera de 1435-1442

El segle XIV no va ser especialment benvolent amb els habitants de Bétera. La pèrdua de collites, la Guerra de la Unió, la Guerra dels dos Peres, la pesta bubònica i els successius brots d'altres malalties com febre tifoide, tifus exantemàtic, tuberculosi, pleuresia, verola i xarampió, entre altres, no deixen d'aparèixer contínuament a diferents punts del regne. Tot açò va tenir com a conseqüència una constant pèrdua de població fins al punt que l'alqueria veïna de Bofilla acaba sent abandonada i marxant els pocs habitants que quedaven fins a Bétera.

Bétera estava sota jurisdicció de l'Orde de Calatrava des de temps de la conquesta i és a partir de 1386 quan passa a mans del matrimoni de Pere Boil i Caterina Díaz (Fig. 9) per un període de nou anys. El rei Joan I, el 12 de desembre de 1392, li concedeix a Pere Boil la jurisdicció menor sobre Bétera així com totes les rendes i els drets, inclòs l'impost dels moros o morabatí i el de la cena.

El segle XIV enllaça amb el XV amb un altra gran sequera que també causà greus calamitats.

Poc a poc la situació comença a millorar i ja al recompte de 1421 s'havia produït un augment sorprenent: un trenta per cent més de població que a l'últim còmput del segle anterior.

La situació va continuar millorant i l'aljama va arribar a les 102 famílies al 1439³, encara que al 1435 s'havia iniciat un nou cicle de sequeres prolongades, plagues, inundacions i pèrdua de collites que va dur als veïns de Bétera a una situació crítica.

Els següents documents ens expliquen la situació creada i la solució que es va donar. Estan redactats al 1582 i narren com el poble estava a punt de ser abandonat degut a la falta d'aigua per culpa de la greu sequera. El document ho data en fa cent cinquanta anys poc més o menys; açò ens du al 1432. Si tenim en compte que Ramon de Boil i Montagut va ocupar alts càrrecs militars durant la llarga guerra de Nàpols (1436-42), les dates coincideixen.

La situació era tan crítica que l'almí de Bétera es va veure obligat a viatjar fins a Nàpols per avisar i demanar ajuda a Ramon de Boil.

3. *Aproximación a la población preestadística de Bétera.* Joan Manuel Pons Campos.

Aquesta situació marcà tant als habitants de Bétera que, com diu al mateix document, sigué recordada durant generacions.

A.R.V. REAL
AUDIENCIA:
PROCESOS DE
MADRID, R-27
[de part dels senyors
de Bétera]
FOL.91v/r.
Reial Audiència.
Processos de Madrid,
R-27 (1582) f.91 i r.

XXI Ytem diu ut supra que haura cent cinquanta anys poch mes, o menys, en temps que possehia dits llochs [Bétera, Xirivella i Massanassa] lo dit don Ramon boyl que residí molt de temps en napols y fonch virey de l'abruça y tingues molts altres carrechs per sa Magestat en dit Regne de napols ana de dit lloch de betera lo alami ab molt gran industria y treball ab molt gran perill al dit Regne de napols a donar com dona avis al dit don Ramon boyl seyor de betyera y de dits llochs de que lo dit lloch de betera estava quasi del tot despoblat y s acabaría de dezspoblar si aquell no u remediara fent demanera que tinguessen aygua per a regar perque com era seca estatava tot perdut y arruynat per falta de aygues. Demanera que vingue a termens lo dit lloch de betera y tal ruyna extrema que no y havia en lo dit lloch de betera sini quatre ,o, cinch cases y era una cosa molt ruyn y molt perduda y que no valia quasi res de renda com ho diran persones antigues y dignes de fe per haverho entes a sos maiors y mes antichs que conegueren al dit alami de betera que ana com dit es

9

a napols a avisar de dites coses al dit noble don Ramon boyl sent señor de Betera y tal a estada y es la ver y fama publica y comuna opinio. E aixi es ver.

XXII. Ytem diu ut supra que lo dit don Ramon boyl dit lo de napols que haver cent anys poch mes ,o, menys era senñor y posehidor de dits llochs de betera e altres e sent avisat per lo dit son a lami de dit lloch de betera de la gran ruyna en que estava constituit lo dit lloch de que sacabaria de despoblar aquell no donada o que es tragues alguna aygua en dit terme de betera y use fes demanera ques pogues regar as li acabaría de despoblar lo dit lloch. E aixi lo dit don Ramon embia Mestres y dona orde en traure com trague en lo dit terme de betera una Font de molta aygua y ab molt grans despeses feu les cequies y lo que convinquera per a que discorregues dita aygua y es pogues regar lo dit terme y a ses propies expeses molt notablement. E aixi es ver. Així mateix, altre document que

tracta el mateix procés entre l'Orde de Calatrava i els senyors de Bétera, ens aporta informació sobre la conducció de les aigües de la Font.

A.R.V. REAL
AUDIENCIA:
PROCESOS DE
MADRID, R-57 [de part
de l'Orde de Calatrava]
FOL.149 [aqueducte de
la Font]

XX. Item diu ut supra que dessus dita Font es de tal qualitat que es necessari haverse de scurar y netejar moltes vegades lo aqueducte de aquella e senyaladament se ha de fer cascun any per star com sta la dita font en lo mateix Barranch de Betera y ab la dita [¿] se acostuma enrunar lo aqueducte de dita Font y ve a donar molt poca aygua y netejanse en dona mes y los dits veyns y habitants de Betera tots temps han tengut molt particular compte en tenir la ditya Font conreada y en scurar y fer scurar tot lo que conve y estat y es necessari per a la conservacio de dita Font y aixi es ver.

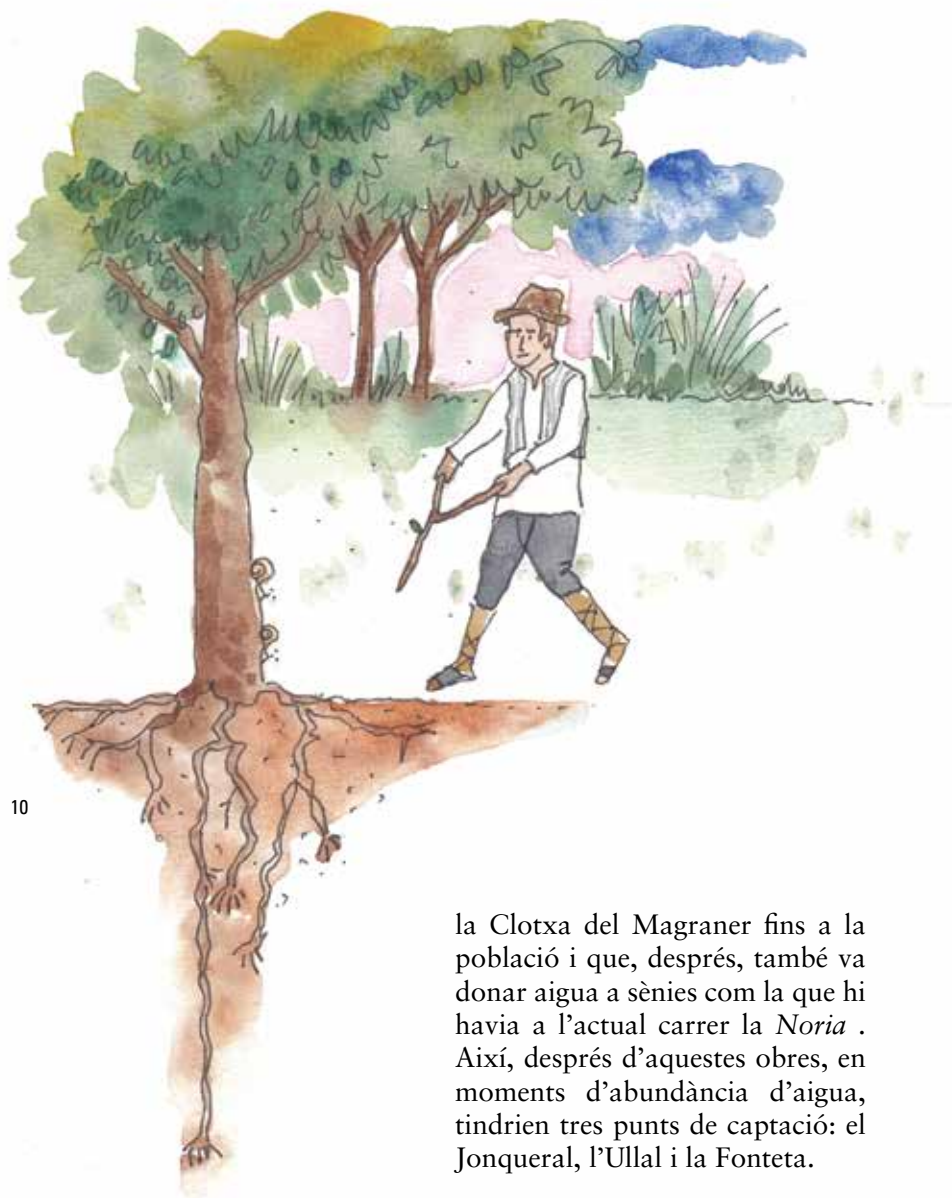
Després d'una minuciosa lectura podem traure algunes conclusions prou importants per a conèixer com es va transformar la situació. Van obrir una nova font d'aigua que aportava gran quantitat del preuat líquid. Com podem veure al llarg del treball, el nom de Font sols s'utilitza per denominar un lloc concret fins a finals del segle XIX amb l'obertura de la font Nova. Sabem que els brolladors naturals o Ullals estan al Jonquerat i a l'actual plaça Lluís Reig; per tant, en aquest moment que necessitaven una solució ràpida, el més fàcil és que obriren

la que després coneixerem com a Fonteta o font Vella, que estava en l'actual font dels Vents. L'Ullal sempre ha conservat el seu nom fins als nostres dies.

L'obra en qüestió consistia en trobar un nou punt per obtenir aigua. Com diu al document, feren vindre "mestres" per solucionar la situació. El mestre o saurí no era cap mag, eren persones que coneixien i sabien interpretar l'entorn natural, i els arbres i plantes que l'omplien. L'observació era el seu principal punt fort. Miraven les rostàries del terreny, la composició del sòl i observaven els arbres; alguns d'arrels més fondes i, altres, d'arrels més superficials. També observaven els arbres i arbustos que necessiten més o menys aigua per a créixer bé. Amb aquest coneixement i observació, el mestre indicava un lloc on realitzar l'excavació (Fig. 10).

Com ja hem explicat, estem per damunt d'un gran embassament d'aigua i per tant, tant sols baixant fins arribar al nivell freàtic, que havia descendit per la sequera, ja obtindrien aigua. El problema és que, al baixar, necessitarien rebaixar tot el nivell del rierol perquè l'aigua circulara per gravetat, cosa que explica la posterior necessitat d'escurar i netejar tots els anys l'aqüeducte de la Font per a que continuara amb un nivell d'aigua suficient.

El més fàcil hauria estat rebaijar en els mateixos ullals però, com hem explicat, en el cas del *Jonqueral* brollava d'una penya, cosa que implicava excavar en pedra i, com el nivell està per dalt de l'Ullal de la plaça Lluís Reig, hauria de ser més profund i després caldria rebaixar tot el llit del rierol. En el cas de l'Ullal imaginem que es trobarien amb pedra i que per tant buscarien una solució més fàcil i, sobretot, ràpida.

En aquest document no trobem cap referència a la construcció del *bassot* o assut, embassament que es trobava després del pont de la carretera a Nàquera. Una construcció d'aquesta importància és segur que hauria estat documentat per a glòria dels seus constructors; per tant, és de suposar que és d'època anterior, confirmant els seu origen romà. A més, aquesta construcció els seria del tot imprescindible ja que, al haver baixat el nivell del rierol, necessitaven encara més que abans acumular l'aigua per pujar al nivell de les sèquies.

Este nou punt de captació d'aigua subterrània s'agafa de la veta que baixa des de Mas En Conill i

la Clotxa del Magraner fins a la població i que, després, també va donar aigua a sènies com la que hi havia a l'actual carrer la *Noria*. Així, després d'aquestes obres, en moments d'abundància d'aigua, tindrien tres punts de captació: el *Jonqueral*, l'Ullal i la Fonteta.

Possessió de Bétera en nom de Na Elena Boil, el 29 de gener del 1608

E aixi mateix continuant aquella lo dit alguacir prengue per la ma dreta al dit Terraça en dit nom hil passeja aquell alrededor de la basa que esta en lo terme y horta de dita baronia en senyal de la possessio que en dit nom prenía de la dita basa y del dret del espart que es fa y possa en aquella⁴.

Encara en temps dels Moriscos, en la pressa de possessió de Béte-

4. Bétera 1525-1635: Moriscos, repoblació i crisi. Joan Manuel Pons Campos.

ra en nom d'Elena de Boil anem a destacar la pressa de possessió de la bassa i de l'espart que es posa a remulla en ella (Fig. 11).

Carta pobla del 6 d'agost de 1610

El greu despoblament que va patir Bétera com a conseqüència de l'expulsió dels moriscos en octubre de 1609, va obligar a Elena de Boil, aleshores senyora de la baronia de Bétera a fer una Carta Pobra per a establir nous pobladors. Aquest document conté les condicions dels nous pobladors i gràcies a elles podem saber alguns aspectes de com era el nostre rierol.

Així, a l'article XXVI trobem:

XXVI. Item: Que ningu dels Vehins de dita Baronia ni altra Persona alguna pugua entrar en lo Barrach ni Arboleda de la font de dita Baronia a peixcar y pasturar los ganados, cavalgaduras y altres qual sevol alimanyes, ni a caçar ni a tallar ni arrancar lenya de dia ni de nit, ni peixcar en la font de dita vila ni en lo Banyador, sots penas de vint y cinch Lliures y un mes en la Preso per cascuna vegada ques contravindra a dites coses y qual sevol de aquelles⁵.

En aquest moment queda clara la prohibició de pescar, cosa que indica que hi havia peixos, i de caçar i tallar llenya, tant en l'arbreda de la Font, com en el barranc i en el banyador. Recordem que el barranc seria el que nosaltres actualment coneguem com albereda.

També fa referència en diferents articles (VI, VIII, IX i X) a

5. Bétera 1525-1635: Moriscos, repoblació i crisi.. Joan Manuel Pons Campos. Pàg. 193.

11

les hortes de Damunt, de Baix i terres de les sènies. Aquestes denominacions corresponen: l'horta de Damunt, a l'horta Vella; l'horta de Baix, a Bofilla, i les terres de les sènies, a les que hi ha entre el barranc del Carraixet i el Barranquet abans d'arribar a l'actual pont. La correlació dels noms la fem pel següent plantejament: actualment l'horta Vella pot passar aigua o regar Bofilla però no a l'inrevés ja que Bofilla està més baixa que l'horta Vella i, de moment, l'aigua sempre va cap avall. Quant a la terra de les sènies, sabem que en aquesta zona hi havia sènies que pujaven l'aigua a nivell dels horts doncs tota aquesta zona està més alta que el barranc del Carraixet i que el barranquet o rierol de la Font i, per tant, no podria aprofitar la gravetat per regar els camps.

Jonqueral 1704

La gent major del poble recorda que el que ara denominem Jonqueral, per a ells també era el barranc de Guash, barranc que baixa cap al poble a l'esquerra del Camí Lliria.

Es tracta d'una zona humida amb gran quantitat de joncs, d'ací el seu nom i que també era denominada com a Devesa ja que era

un lloc amb extraordinàries pastures per al ramat.

...Al 1704 s'assenyala la prohibició en esta zona de tot tipus de caça, activitat per la qual ningú podia obtindre llicència, doncs era ús exclusiu de la Senyoria.

Les aigües d'este paratge, de no ser renovades per l'acció de les avingudes, adquirien una condició d'estancament que corrompuda, en especial durant l'estació estival, es convertien en un focus d'infermetat. Així les coses tenim que, per exemple, l'any de 1784 seria la causa d'haver contribuït a l'epidèmia Terciana (paludisme) que acabà amb la vida de 20 persones, havent afectat a quatre-cents individus en total, com feia memòria el rector de Bétera el 18 de gener de l'any següent⁶.

D'aquesta informació és molt interessant saber que a finals del segle XVIII el tram del rierol del Jonqueral encara estava al descobert i que eren conscients del perill que representava el fet de què es produïren els estancaments de l'aigua.

El segle XIX

En el segle XIX la denominació oficial que rebia el brollador i el xicotet receptacle d'aigua era la de Fonteta. Tota l'àrea que hi ocupava estava envoltada per una frondosa arbreda, present des de temps immemorials. Moreres, oms i àlbers constituïen els elements arboris més abundants. Abans de la seua exclaustració (1820), fins ací els estava permès

6. Bétera i el seu patrimoni. Jorge Alonso Berzosa, Mª Amparo Doménech Pallau, Joan Manuel Pons Campos i Ximo Asensi Alemany. Pàg. 160.

12

arribar els frares de la cartoixa de Porta-Coeli per a gaudir d'un merescut descans després de realitzar una de les poques excursions fora dels murs del monestir⁷.

No sabem la data exacta de la construcció del que denominem “Mina” del Jonquera però, després de l'episodi de paludisme de finals de segle XVIII, no hi ha constància de cap més queixa de les aigües estancades del Jonquera i sí d'altres llocs del Barranquet de la Font. Pel que hem dit anteriorment, la zona ja s'havia convertit en un lloc de passeig i com veurem posteriorment la reconversió de l'espai continuarà poc a poc.

Les obres consistirien en canalitzar l'aigua i cobrir la canalització des del mateix naixement fins a la Fonteta per evitar que el llit s'embrutara i haver de netejar-lo tots els anys. També evitaven la proliferació de mosquits. No hem trobat cap persona amb vida que haja entrat en aquesta mina.

El Valladar de la Font

Com ja hem dit abans, són característiques del clima mediterrani les sequeres i les èpoques de

7. Bétera 1880-1899 *Evolució urbana i elements històrics*. Joan Manuel Pons Campos. Pàg. 14.

13

pluges torrencials. Els habitants i autoritats de Bétera ho sabien per experiència i, per aquest motiu, hi ha constància almenys des del segle XVIII d'una normativa local que impedia la construcció de cases a una distància mínima del *Barranc de la Font*. La construcció a la part esquerra del Barranc (ambulatori) estava totalment prohibida i la part dreta del poble estava delimitada o protegida pel *Valladar de la Font*. Era un mur, que coincideix en les actuals façanes de l'albereda, en què estava prohibit obrir cap porta o finestra, convertint-se en una mena de muralla contra les riuades. Sols quedaven exemptes d'aquesta normativa les cases del *Raval de la Fonteta* que ja existien des del segle XVI.

Aquesta normativa va quedar derogada al 1875 quan l'Ajuntament va perdre uns plets davant propietaris com Joan Llombart Caruana que volien construir més a prop de la rambla⁸.

A aquesta pintura realitzada per Rafael Monleón Torres cap a 1880, podem veure perfectament el *Valladar de la Font* amb una porteta que, per la localització podria correspondre amb l'actual carrer José Miralles (Fig. 12).

8. Bétera 1880-1899 *Evolució urbana i elements històrics*. Joan Manuel Pons Campos. Pàg. 17.

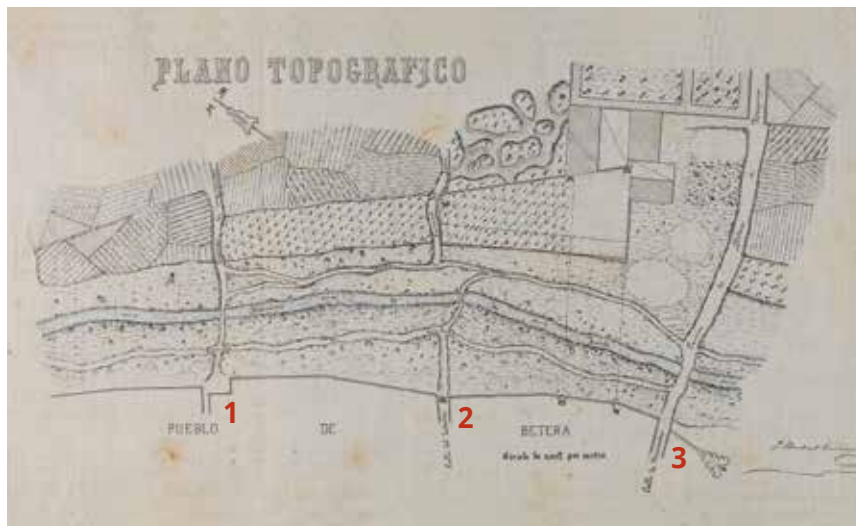
Rafael Monleon va fer dos dibuixos a carbonet com a preparació per al quadre a l'oli. En aquests dibuixos, que estan a la Biblioteca Nacional, podem observar l'exuberància de l'arbreda de l'Albereda (Fig. 13).

Plànol de 1860

Realment el següent plànol és de 1874 però és una còpia d'un de 1860. Està als arxius de la Diputació de València. Aquest plànol està signat per Joan Llombart Caruana i ens corrobora com fins a aquest moment no hi ha cap construcció a la part esquerra del *Barranquet*. Els números 1, 2 i 3 corresponen amb els actuals carrers Juan Marín, José Miralles i Morvedre, respectivament. També es pot veure com els carrerons que arriben fins a l'Institut, Escola Parroquial i Poliesportiu ja estaven en aquest plànol amb uns pontets per passar d'un costat a l'altre. Un altre pont travessava el rierol per connectar el carrer Morvedre amb la carretera a Nàquera ja que l'actual carretera no seria projectada fins al 1881 (Fig. 14).

Un nou pou. 1879

El 1874 va marcar l'inici d'una sequera que s'havia de prolongar durant huit anys. La corpora-

14

15

ció municipal va fer construir, en 1878, un depòsit per a emmagatzemar suficient aigua davant la llarga sequera. Però tot va resultar inútil. Com a conseqüència de la falta de pluges, el brollador de la font es va anant esgotant, fins arribar el moment, l'any 1879, en què s'havia assecat per complet i el depòsit a penes bastava per atendre les necessitats de la població. Ara els veïns s'havien d'abastir d'aigua d'uns tres o quatre pous privats que encara eren potables. Però es temia que els seus cabals s'esgotaren ben enmig de l'estació estiuenca. A més a més, les basses per a l'espart es tornaven fangoses i feia del tot impossible el treball d'esta manufactura, abocant a la desgràcia econòmica a les classes pobres, a part de què atemptava la salubritat de la població. Davant la situació, l'Ajuntament, a més de

demanar a la Diputació provincial una moratòria del pagament de la contribució d'immobles, de conreus i de la ramaderia pel que feia al bienni 1879-1880, petició que va ser atesa, prengué la urgent decisió d'excavar un pou per a l'extracció de l'apreciat líquid uns quants metres més endavant de la *Fonteta*, prop de l'*Ullal*. El treball es va dur a terme amb èxit i en pocs mesos el pou estava enllestit. Les despeses pujaven a la xifra de 1.608 pessetes amb 17 cèntims, però afortunadament, per a major comoditat i benefici de tots els veïns, la Diputació de València havia contribuït a l'empresa amb 1.500 pessetes tretes dels fons de Calamitats, que foren entregades el 19 d'agost del 1879⁹.

En 1889, el pou nou, que rebia el nom de *Font-nova* (Fig. 15), a diferència de la *Fonteta* que pas-

12. Pintura a l'oli de Rafael Monleón, 1880

13. Dibuix a carbonet preparatori de Rafael Monleón

14. Plànol de 1860, Diputació de València

15. La Font Nova, dibuix de Joan Izquierdo. Darrere ca el Carrero i carrer Llíria

sava a anomenar-se oficialment *Font-vella*, era una estructura que comprenia a més a més una bomba manual per a traure l'aigua i una coberta a mode de quiosc, ocupant-ne una àrea de 15,50m². Nou anys després, el 1898, la bassa-llavador (aleshores, anomenada del *Botet*) seria protegida així com ho estava la font, és a dir, per un aixopluc.

Sembla que el llavador ja no s'emprava en la primera dècada del segle xx, ja que no apareix al plànol topogràfic de 1908 que veurem a continuació.

Naixement de l'Albereda. 1889

L'any 1889, l'Ajuntament va arreglar el tram entre la Font Vella i la Nova. Les millores consistiren en soterrar el llit del rierol, allisar el terreny i la plantació de les següents espècies d'arbres: 101 platanars orientals, 8 *Lingustium* del Japó, 100 *Evanimus*, 2 *Cractacgus*, 20 *Eucalyptus*, 50 *Casuarinus* i 4 palmeres.

Anteriorment a aquestes obres es va adjudicar per subhasta l'arrancada i aprofitament de la llenya de 32 àlbers blancs. Precisament aquest arbre, l'àlber, és el que dona nom a albereda.

El pressupost de les obres pujava a 1.500 pessetes i 4 cèntims, que foren pagades pels veïns mitjançant una contribució especial¹⁰.

9. Bétera 1880-1899 *Evolució urbana i elements històrics*. Joan Manuel Pons Campos. Pàg. 20.

10. Bétera 1880-1899. *Evolució urbana i elements històrics*. Joan Manuel Pons Campos. Pàg. 42.

16

El plànol topogràfic de 1908

Davant la carestia de documentació que tenim a Bétera, el plànol topogràfic de 1908 realitzat pel topògraf auxiliar primer, Manuel Delgado, per al *Instituto Geográfico y Estadístico* és d'una importància molt rellevant ja que ens mostra com era exactament el poble en eixe moment (Fig. 16).

Podem comprovar com apareix perfectament definida la Font Vella o Fonteta (1) i, després, al començament del carrer Llúria, la Font Nova i l'abreujador (2). L'eixida de l'aigua de l'Ullal (3) també està perfectament marcada i el llit del rierol fins al pont de la carretera Burjassot-Torres Torres. Cada punt indica l'existència d'un arbre, cosa que fa pensar que el lloc devia ser un gran jardí on poder gaudir d'una bona ombra a l'estiu.

També cal destacar l'existència de les sènies i bases (4) en la part de dalt del plànol, cosa que ens indica que els horts que hi havia entre l'actual albereda i el barranc del Carraixet es regaven mitjançant aquest mecanisme, cosa lògica ja que l'aigua del rierol de la Font està més baixa. Segurament es tracta de pou excavats fins arribar a l'aigua que, seguidament, era pujada per les sènies fins a les sèquies.

17

De la Fonteta o Font Vella tenim una única imatge. Es tracta d'un dibuix que va fer Ferran Gascón Sirera per a la revista *El Cuento del Dumenche* en què l'escriptor Santiago Aguirre narra una història sobre el nostre poble i la *Fonteta*. Va ser publicada el 15 de novembre de 1914. Com és lògic pensar, aquesta Fonteta res tindria a veure amb la del segle xv.

Al plànol podem veure com el dibuix coincideix perfectament amb el plànol que conté les escales per baixar fins als sortidors d'aigua. Clar està que les muntanyes de darrere són una idealització del paisatge ja que en aquest punt ja hi havia corrals (Fig. 17).

De l'observació d'aquest plànol també podem comprovar com no està marcada l'estructura de cap llavador. Potser foren destruïts per alguna barrancada. Les dones llavaven la roba una volta afluïda l'aigua a l'Ullal.

Gran obra a l'Albereda. 1915

El dia 18 de desembre de 1914, l'Ajuntament aprovava l'execució del projecte de cobertura de les aigües de la font i construcció de llavadors públics realitzat per l'arquitecte municipal En Adrià Llombart Alegret. Aquest projecte consistia en cobrir els 556 metres

18

16. Plànol topogràfic de 1908, *Instituto Geográfico y Estadístico*

17. Font Vella. Dibuix Ferran Gascón Sirera. *Revista El Cuento del Dumenche*. 1914

18. Plànol de la Topografia Mèdica de Bétera, 1931

19. Aquarel·la de Amparo Esturi Coquillat

del llit des de l'eixida de l'aigua de l'Ullal fins una vegada passat el pont de la carretera a Nàquera, on desembocava en el Barranquet. El pressupost d'aquest gran projecte era de 12.897,10 pessetes que va ser sufragat per *la Junta de Montes*, finalitzant les obres el 1915.

Aquesta millora va ser demanada per la Junta Municipal de Sanitat ja que el llit natural del rierol de la Font, quan hi havia fortes pluges era habitual que es desbordara creant bassals d'aigua on a més d'aprofitar per macerar l'esparg, era el caldo de cultiu perfecte per als mosquits, donant-se el cas d'haver aparegut alguns casos de paludisme.

Aprofitant el pas de les aigües procedents de la Font de l'Ullal destinades al reg de l'horta, també es va solucionar una reivindicació històrica del veïnat amb la construcció dels tres llavadors públics, més un altre als afores del poble per llavar la roba dels malalts.

Plànol de la Topografia Mèdica de Bétera. 1931

Consisteixen aquests en un estret canal de 0,50 metres de profunditat i un altre tant d'amplària, amb rajoles de pedra en els costats on s'agenollen les dones per a llavar la roba. En els extrems, uns escalons permeten el fàcil accés des del nivell del carrer a l'interior; així mateix un reixat de ferro impedeix els desagradables accidents que pogueren ocórrer a les gents que per allí transitaven (Fig. 18).

Originàriament, cap d'ells tenia coberta i estaven destinats exclusivament per llavar la roba, si bé existeix el mal costum (prohibit per les autoritats) de netejar i fregar també la vaixel·la, com pot veure's en la aquarel·la adjunta (Fig. 19).

La rentada de la roba es fa escalonada des del tercer fins al primer, de manera que en aquell s'ensabona i es llava per primera vegada, servint els altres per a aclarir-la, donada la major netedat de l'aigua que per ells discorre. El número 1 estaria davant de l'actual Ambulatori, el 2 entre els carrers Juan Marín i José Miralles i el tercer davant de la Notaria, entre el carrer Morvedre i Trinquet. Amb un asterisc roig podem veure marcat un llavador a la sèquia de Bofilla que era emprat quan el nivell de l'aigua de l'Ullal baixava tant que no era possible llavar la roba als llavadors.

Recorrem, novament, a l'historiador Joan Manuel Pons perquè ens explique els antecedents d'aquests llavadors. [Gran Enciclopèdia de Bétera (obra inèdita), p. 380]

Les necessitats higièniques de la població de Bétera, va requerir des de temps immemorials la construcció de basses d'aigua corrent per a la rentada de la roba. Coneixem l'existència de tal servei públic en 1853. No obstant això la construcció destinada a aqueix fi era susceptible a enderrocar-se cada vegada que hi haguera una avinguda d'aigua a causa de pluja persistent, la qual cosa obligava a les autoritats municipals a continus desemborsaments destinats a la seua reparació i manteniment. La precarietat d'aquesta situació, motivava l'ús preferent de la correntia natural i superficial de la Font en aqueix menester. Cap a 1880 es va emprendre la construcció d'un sistema més sòlid aprofitant per a això el depòsit d'aigua obrat dos anys abans per a pal·liar una sequera. Es trobava situat el nou safareig a l'altura de la Plaça del Raval (actual Lluís Reig), dotat d'una conduc-

ció per on circulava tant l'aigua d'entrada com el d'eixida de la ja empleada. Les Ordenances municipals de 1881 fan referència a l'ús que s'havia de donar a la bassa-safareig, encara en un període de sequera: "...queda dividida en dues seccions o departaments sent el major per a la primera llavada i la menor per a la segona o neteja de la roba, no podent en la menor fer llavada alguna de sabó..." (article 104). S'estipulava a més els punts i hores en què podia fer-se ús i la prohibició de llavar qualsevol altre objecte que no fora roba. Pel que sembla, el safareig ja no s'utilitzava en la primera dècada del segle xx puix que, com es pot apreciar a través del croquis de la població inserit en l'obra manuscrita de Pere Sucías, no apareix reflectida aquesta infraestructura. En defecte d'això, s'adverteix, escrit sobre el llit del llit de la font, ... que serveix de rentador.

José Maria Castells ens descriu el passeig així:

En la parte baja del pueblo y cruzando la carretera de Nàquera, se encuentra el Paseo de la Fuente que empezando en la Fuente del Ullal recorre el camino correspondiente a las aguas pluviales de la vertiente mayor del mismo para acabar en la Huerta. Este paseo, se halla bordeado por inmensos y copudos plátanos, con su sombra tan gratamente acogedora en los calurosos meses estivales. Se halla recorrido en toda su longitud, por el cauce que lleva las aguas del Ullal y paralelamente a éste por el colector general de la red de alcantarillado¹¹.

11. Topografía Médica de Bétera, José María Castells Adriansens. 1931. Pàgina 113.

Col·lector general d'aigües negres. 1917

El 23 de març de 1917 s'aprova el projecte presentat per l'arquitecte municipal, En Adrià Llobart Alegrè, del sistema de clavegueram per al poble. El passeig de la Font va ser utilitzat per a conduir el col·lector general que desaguaria en la sèquia de Bofilla. Amb aquesta obra es donava solució al problema que representaven els pous cecs ja que, a part de la molèstia que representava haver de netejar-los amb freqüència, representaven un perill doncs les filtracions de les aigües brutes contaminaven els pous d'aigua per a beure.

Les obres van tenir un cost de 22.586,61 pessetes.

En un primer moment, el col·lector estava connectat a la sèquia de Bofilla, a l'altura del pont de la carretera de Nàquera, però açò inutilitzava el llavador de la sèquia de Bofilla ja que les aigües estaven brutes. Aquest llavador era utilitzat quan el nivell de l'aigua dels altres llavadors impedia netejar la roba i, per tant, en aquesta situació, les dones es quedaven sense cap lloc per rentar la roba. Afortunadament, amb data de 9 de novembre de 1923, l'Ajuntament va aprovar un pressupost complementari de 832,35 pessetes per allargar el col·lector 73 metres des de la carretera de Nàquera fins a la sèquia de Bofilla, solucionant així el problema.

Al plànol anterior amb els llavadors podem observar també la disposició de les canonades de desguàs i col·lector general.

L'aigua potable arriba a les cases. 1928

Davant de la necessitat de dotar a la població d'un bon servei d'aigua potable i no podent disposar l'Ajuntament de les 89.603,89

20

21

20. Imatge del primer prou i de la font estreta, de la filmació de les festes de 1926. A la dreta del es pot veure el troc de l'om que presidia l'aleshores plaça del Raval

21. Aquarel·la de Amparo Esturi Coquillat

pessetes que costava el projecte elaborat i pressupostat per l'enginyer En Vicent Reig, el mes de setembre de 1927 es constitueix la Societat d'aigües potables de Bétera. Les obres són presentades a concurs i adjudicades al *Banco Español de Crédito Local*.

L'aigua s'extrau del pou de l'Ullal (o de l'Horta) on es va fer una excavació per garantir el subministrament per a la població ja que d'aquest mateix brollador també s'extrau l'aigua per a regar l'Horta. Sempre es prioritza el consum humà, intentant que no falte aigua per als llauradors (Fig. 20).

Per a aquesta extracció s'empra una bomba centrífuga de 20 HP. que llança un cabal de 600 litres per minut, elevant l'aigua 60 metres d'altura geomètrica amb 300 metres de canonada d'impulsió (tenint 12 centímetres de diàmetre interior aquesta canonada).

El depòsit d'aigua està col·locat en la part més elevada de la població; té una capacitat de cent m³ i descansa sobre un castellet de formigó armat de 16 metres d'altura (Fig. 21).

Les canonades de distribució són d'acer asfaltat amb endoll de precisió en els ramals principals, i de plom en els secundaris. Estan enterrades a 60 centímetres de profunditat, per a evitar els perjudicis del trànsit i de les temperatures extremes.

El servei va començar a funcionar a l'agost de 1928 amb un cost de 3 pessetes al mes i una dotació de 150 litres diaris. La distribució del consum se suposa proporcionada al nombre d'habitants i són la base de cent litres per persona i dia.

Amb la construcció del nou pou va desaparèixer la font Nova, i es

va decidir fer una rèplica que tinguera la funció d'abeurador convertint-se en l'únic element que queda actualment d'aquella època a l'albereda (Fig. 22).

Amb aquesta última intervenció podem dir que finalitzava la urbanització i desnaturalització del llit del nostre rierol, urbanització que va començar a principis del segle XIX i que s'allargà durant cent anys. Cent anys de transformació de l'espai natural d'un riu per a convertir-se en l'actual passeig de l'albereda.

La història no acaba ací, ni molt menys ja que els següents cent anys també han servit per a continuar amb la seua transformació i adaptació als usos que requeria en cada moment. Moltes vegades aquestes transformacions han estat motivades per grans desgràcies.

L'om de la plaça

L'actual plaça de Lluís Reig estava presidida per un om, cosa habitual a la majoria dels pobles, fins a l'aparició de la malaltia anomenada grafiosi. Aquesta plaça era coneguda com a plaça del Raval, de la font i també de l'Om. La seua majestuositat omplia d'ombra un bon espai de la plaça que era utilitzat entre d'altres coses per a ballar el Ball de Torrent durant les festes d'agost. Afortunadament, gràcies a la filmació de 1926 podem gaudir d'alguna imatge d'aquest arbre monumental que segur que comptava amb centenars d'anys tenint en compte la grandària del tronc (Fig. 23).

No sabem exactament quan es va talar l'om però una veu, que mantindrem en l'anonimat, ens conta que l'om tenia un forat en la soca i que quan son pare va ser majoral cap a l'any 1930, varen omplir de coets el forat i li pegaren foc. Les conseqüències, les podem imaginar.

22

23

Anys 1930-40

Aquestes dues dècades segurament estigueren marcades per una falta d'inversió i manteniment del passeig de l'albereda, en gran part provocat per la Guerra Civil (1936-39) i posterior calamitat econòmica.

Pou de l'Horta. 1942

Les necessitats d'aigua potable per al consum humà creixien i l'aigua que s'extreia resultava insuficient per a satisfer el reg dels camps de l'horta ja que el consum de boca tenia preferència. Aquesta situació s'agreujava en períodes de sequera com el que es va viure en aquest moment.

Així, la Comunitat de Regants va obrir un nou pou a uns 380 metres de l'Ullal. L'aigua d'aquest pou anava fins al primer dels llavadors a través d'una mina que encara està avui en dia en funcionament. Des del primer dels llavadors, l'aigua

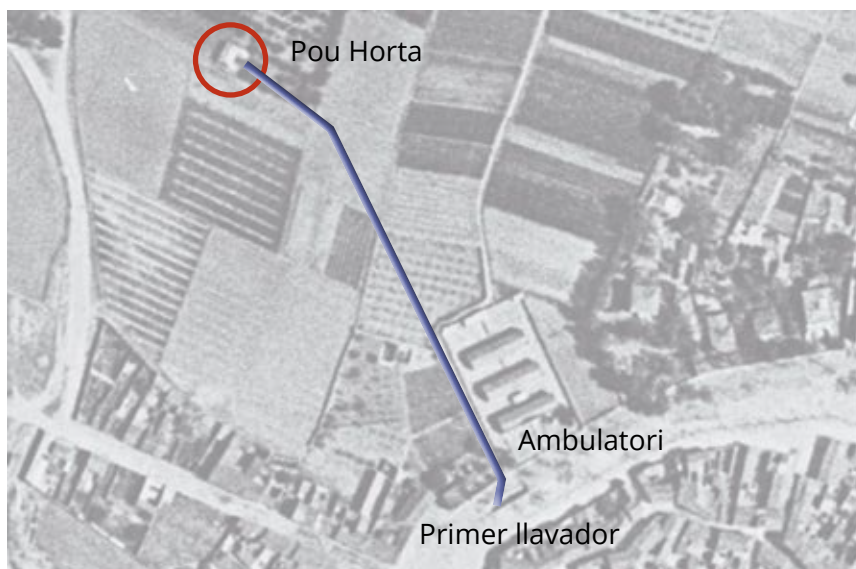
del pou de l'horta, s'ajuntava amb la de l'Ullal i la del Jonquera per acabar regant els camps de l'Horta Vella. El pou estava a la vora del parc per als gossos i la mina va per la vora esquerra de l'ambulatori i de les escoles velles. Al carrer l'Ullal, passant l'ambulatori, podem trobar en la vorera, la trapa d'entrada a aquesta mina, que encara va ser utilitzada per Paco Palau Asensi, *Màneç*, per fer tasques de manteniment fa uns vint anys.

També per aquestes dates es va obrir un pou on estava la Font Vella. Era un pou per a poar aigua i no una font, insisteixen els testimonis (Fig. 24).

29 de setembre de 1949. La riuada

Antecedents històrics

La baixada violenta d'aigües pels llits del Carraixet i del Barranquet després de copioses pluges,

24

ha ocasionat en algun cas desastres humans i materials en la població, afectant especialment el sector més inferior d'aquesta. A penes conservem referències sobre inundacions anteriors al segle XX, excepte una genèrica del segle XVIII que s'expressa en aquests termes:

... porque es tanta su avenida en tiempos de lluvia que en muchas ocasiones de nuestros tiempos, ha llegado hasta la calle Mayor, y derruido quasi todas las paredes de los corrales de dichas casas. [ARV. Escritania de Cambra, exp. 120, fol. 1 (1795-1801)]

Així mateix, tenim indicacions, la majoria limitades a les dates de les grans crescudes, com les ocorregudes en 1707, 1796, 1838 (ca-

torze carros plens de llenya van ser arrossegats per les impetuoses aigües), 1869, 1870 (“...son muchos los pajares, tãpias y cercados que han destruido las aguas”). Sabem, no obstant això, de la preocupació que existia cap a tal fenomen perquè les autoritats locals van dictar des de bastant temps enrere mesures per a preveure les seues fatals conseqüències...”¹²

Com en les ocasions anteriors, les pluges torrencials tornaren a aparèixer i el *Barranquet de la Font* es va convertir en una trampa mortal per a nou veïns del nostre

12. *Gran Enciclopèdia de Bétera*, Joan Manuel Pons Campos (obra inèdita), p. 353.

25

26

- 22. Aquarel·la de Amparo Esturi Coquillat
- 23. L'om de la plaça
- 24. Traçat de per on segurament anava la mina
- 25. Trencament de la carretera per la part esquerra del pont. Foto de Salvador Aloy Asensi
- 26. Les restes del que era l'assut o Bassot

poble. La força indòmita de l'aigua va arrossegat carros, arbres i tot el que trobava pel seu camí fins convertir el pont de la carretera a *Nàquera en una autèntica presa, que feu pujar el nivell de l'aigua fins a nivells mai vistos.*

La fi no va arribar fins que l'aigua va trencar la carretera per la cantonada de l'avinguda Escultor Ramon Inglés amb la avinguda Alcalde Vicent Cremades deixant així eixir l'aigua cap al Barranquet en direcció al barranc del Carraixet.

A la desgràcia per la pèrdua de les nou vides humanes, calia sumar la mort de nombrosos animals, la destrossa de cases i corrales, i les incomptables pèrdues econòmiques en l'agricultura.

L'albereda va quedar arrasada com així testimonien les fotos que a continuació podem veure.

En la foto proporcionada per Salvador Aloy Asensi, *Nyonyo* (Fig. 25), es veu clarament el trencament de la carretera per la part esquerra del pont, quedant aquest intacte. També es pot veure al primer ull de l'esquerra, el col·lector general d'aigües brutes. A l'es-

guerra de la imatge queden les restes de les sèquies i un respirador de la mina de Bofilla. També cal destacar l'abundant arbreda que hi havia després del pont.

L'altra foto (Fig. 26) està presa des del costat contrari i, en ella, com ja hem mencionat anteriorment, podem veure les restes del

que era l'assut o Bassot. Com anècdota s'ha de dir que el nostre veí Vicent Piá Martínez, *Meldo*, recorda perfectament com, després de la riuada, l'Ajuntament els encarregà la demolició de les restes de la presa. Ell treballava fent pous i *barrinos*, aleshores era habitual que treballaren amb dina-

27 i 28. Aquarel·les de Amparo Esturi Coquillat
29. Fotografia aèria de l'any 1956
30. Imatge de després de la segona riuada

mita i així es com va desaparèixer el mur del Bassot. En aquest cas, al primer ull des de la dreta podem veure clarament el col·lector d'aigües negres.

La zona va ser reconstruïda, el pont es va conservar i se li va afegir un ull a la part esquerra per donar-li més eixida a l'aigua en cas d'una nova barrancada.

L'aquarel·la (Fig. 27) ens mostra el tram entre el carrer Morvedre i Trinquet. Al fons s'aprecia la paret derruïda de Ca el Ros. També es pot apreciar en primer plànol el pontet que creuava pel carrer Trinquet i la quantitat de brutícia acumulada a les dues vores.

L'albereda va ser netejada, es van talar arbres, etc. i, com ja he dit abans, se li va fer un ull més al pont per deixar passar més aigua.

Encara és possible escoltar el testimoni de veïns que varen presenciar com pel barranc de *Guasch* arribava una muntanya gegant d'aigua que arrossegava tot el que trobava.

El segon dels llavadors es va dotar d'una coberta (Fig. 28).

14 d'octubre de 1957. La segona riuada

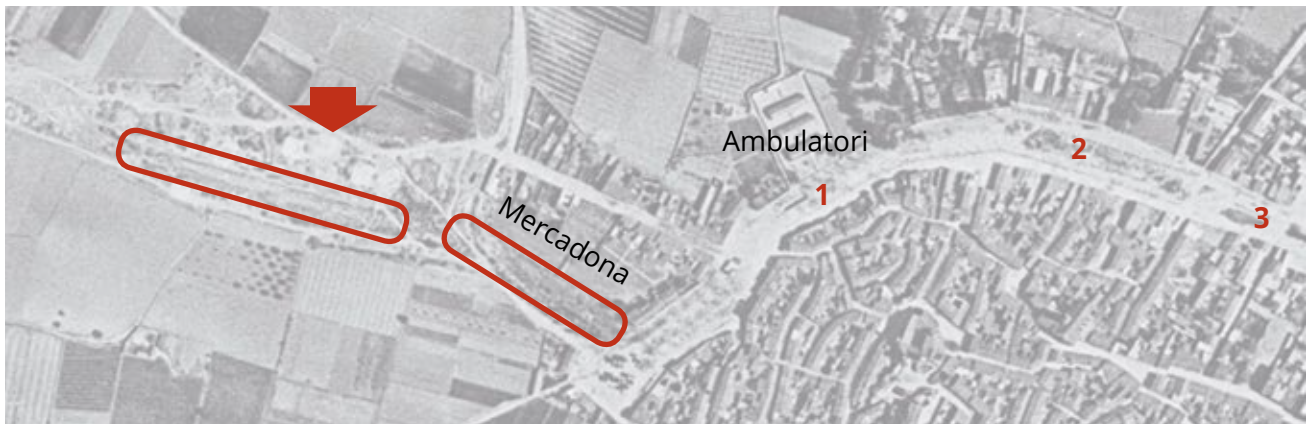
Malauradament, el 14 d'octubre de 1957 la història es va repetir i unes pluges torrencials tornaren a inundar part del nostre poble. En aquesta ocasió, la gent que vivia en les zones més afectades per la riuada de 1949, va fugir en veure com anava arribant l'aigua a l'albereda i, gràcies a aquesta precaució, no es va perdre cap vida humana.

Com podem comprovar en les fotografies aèries de l'any 1956, l'albereda estava totalment neta, no tenia cap arbre per a servir d'obstacle al pas de l'aigua en direcció al *Barranquet* (Fig. 29).

28

29

Amb els números tenim marcats el tres llavador que encara continuaven fent-se servir. La fletxa ens indica el lloc del Jonqueral que era fet servir com a era, per això es veuen perfectament els cercles d'haver estat trillant. També podem veure emmarcada la silueta del que és la "mina" del Jonqueral.

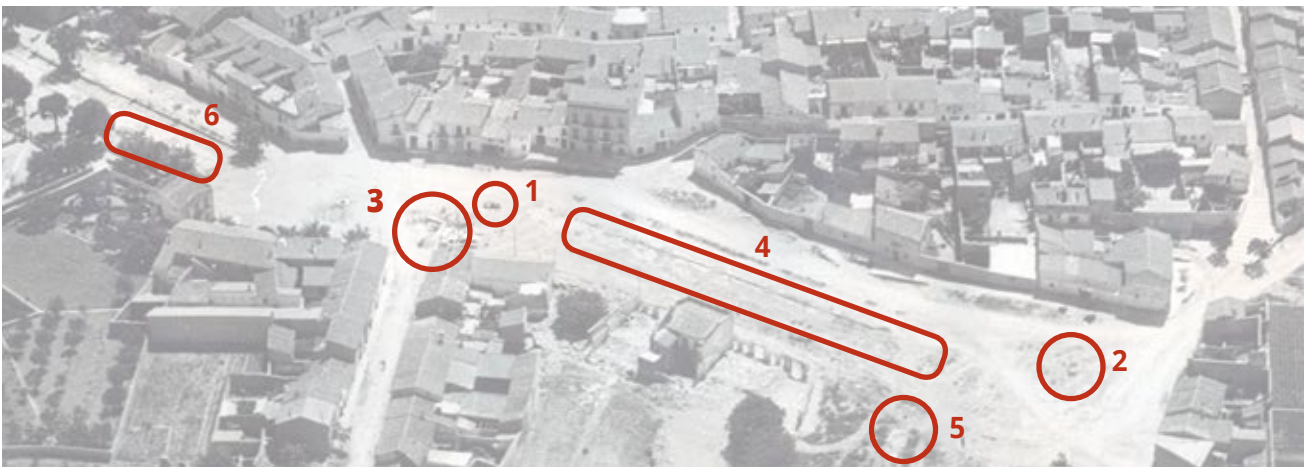
Les següents imatges són de després de la riuada. En la primera (Fig. 30) podem comprovar com de res va servir fer-li un ull més al pont doncs, es veu clarament, com es va tornar a cegar per l'arrossegament d'arbres, rames, etc. Com l'any 1949, l'aigua va trencar pel punt més feble, per la part esquerra del pont.

30

31

32

En aquesta ocasió el pont fou dinamitat i es construí l'actual amb tan sols dos ells. Projecte aprovat al 1958 (Fig. 31).

En aquesta secció tenim amb un cercle el pont, on s'observa clarament el punt de trencament; el 3, el tercer dels llavadors i, amb el 2, el segon del que no queda rastre del sostre. Aquest tram està completament net encara que s'han deixat part de l'arbreda.

En aquesta part de la mateixa fotografia aèria (Fig. 32) tenim una vista de la plaça Lluís Reig. És molt interessant el que podem observar al quedar el terreny arrasat per la barrancada i posterior neteja del terreny. No queda res de l'arbreda que poblava tot aquest lloc.

El número 1 ens mostra el lloc on es trobava l'Ullal; el 4, el lloc per on discorre la "mina" o llit cobert en aquest tram. Eixes línies rectes demostren clarament

que es tracta d'una transformació humana. El número 3 ens indica el lloc on estava la font Nova i el pou de l'aigua potable; el 2 és el lloc on estava la *Fonteta o font Vella*. Després de la riua-

da del 1949 alguns veïns encara recorden que en aquest punt es va obrir un pou d'on treien aigua per a consum humà. El número 5 mostra la "mina" o llit cobert que du fins al Jonqueral, i el 6 in-

33

31 i 32. Fotografies aèries
33. Fotografia cedida per Àngel Garcia San Francisco, *Purissimo*

34. Vista de l'Albereda en l'encreuament amb el carrer Morvedre. Foto Francisco Alufre Garcia
35. Treballs a l'Albereda. Foto Francisco Alufre Garcia

34

35

dica on està el primer dels llavadors construïts al 1915.

El que coneixem actualment com a *Barraquet* res tenia a veure amb l'actual: a la part esquerra fins al barranc del Carraixet, hi havia un camí de carros a nivell dels camps mentre que a la dreta estava el propi barranc.

L'albereda ni cap dels seus elements foren reconstruïts, quedant en un clar abandonament.

En la imatge, cedida per Àngel Garcia San Francisco, *Purissimo* (Fig. 33), podem veure al fons l'edifici de l'escorxador municipal i com el carrer era de terra i l'Albereda era un barranc també de terra.

L'esforç d'un poble. 1968

Amb l'arribada de Francesc Alufre Garcia a l'alcaldia de Bétera s'inicia una etapa de transformació de l'albereda. Un grup de veïns proposaren la construcció d'una pista per jugar a handbol. Sense diners, però amb il·lusió i moltes ganes de treballar, són els propis veïns el que comencen els treballs. Llauradors que passaven amb els seus carros, paraven en veure el que estaven fent i començaren a ajudar amb les seues llegendes i aixades a netejar i aplanar el terreny. Una vegada feta aquesta primera pista, es decidiren a ampliar-la i ja de pas arreglar les vores per fer uns bancs. Poc a poc, cada vegada s'anaven sumant més veïns que, després d'acabar les seues jornades laborals, acudien a l'albereda a col·laborar. Les dones preparaven les taules i el sopar i, quan finalitzaven els treballs, tots sopaven junts amb molta harmonia. S'arribaren a ajuntar més de 400 persones, de tots els colors polítics i de tota classe de professió, amb un únic objectiu: millorar el poble.

De dilluns a divendres, la gent començava a arribar cap a les sis de la vesprada i treballaven fins les dotze de la nit, sempre de forma voluntària. Miguel Arlandi Rodrigo, que era mestre d'obres, era l'encarregat de traure els nivells i dirigir l'obra.

Conta Paco Alufre que, de tant en tant, apareixia un camió ple de sacs de ciment de forma anònima, cosa que permetia continuar les obres. També eren donatius totes les begudes i menjar per a fer el sopar. Aquestes obres, com diu Paco, "van ser un miracle fet gràcies a l'esforç i generositat de molts fills de Bétera" (Figs. 34 i 35).

Molt conscients de què més prompte que tard hi hauria alguna avinguda d'aigua, no van esca-

36

37

timar esforços a l'hora de fer els fonaments i això que tot es va fer amb pics, aixades i llogones ja que no es va emprar cap tipus de maquinària.

L'arribada d'una formigonera cedida per Isidro Clavel va ser tot un revulsiu per a les obres. Poc a poc, la gent es va encoratjar i la il·lusió va ser tan gran que el que va començar com un xicotet projecte va acabar transformant tota l'albereda. El punt àlgid d'aquestes obres encara es pot veure hui en dia en els grans murs de formigó que hi ha abans del pont.

Les dones formaren un paper molt important no només per

preparar el sopar cada dia sinó també, per recolzar als seus marits o fills cada dia mentre realitzaven aquest sobreesforç. Les següents imatges demostren com estava tot molt ben preparat (Figs. 36 i 37).

Es va crear un moviment unitari que necessitava i demanava millores per a Bétera ja que sense cap reserva podem afirmar que era un poble completament subdesenvolupat i abandonat per les autoritats. Com diu Paco Alufre, "no hi havia res, ni escoles". Va haver mostres espontànies de suport, amb pancartes fetes pels xiquets i amb la visita per animar

als treballadors de la Banda de Tambors i Cornetes i de la Banda de Música (Fig. 38).

Desviament del Barranc de Guasch. Finals dels anys 70

Els efectes de les inundacions de 1949 van suggerir la necessitat de construir un mur de contenció en el Barranquet, a l'alçada del camí de la Pobla fins al camí de la Torre. En el 1951 ja s'havien assolit part de les obres i es projectava el desviament del llit del barranc de Guasch, amb la idea de fer abo-

38

36. Dones preparant sopar. Foto Francisco Alufre García.

37. Veïns sopant. Foto Francisco Alufre García

38. Aquarel·la de Amparo Esturi Coquillat

car les seues aigües al Carraixet, evitant, per tant, la invasió dins el poblat. Però, encara no acabades les obres, va resultar tot ineficaç, com es va comprovar per la inundació patida l'any 1957. En 1960 es va aprovar l'avantprojecte per a les obres de defensa contra les avingudes d'aigua i el desviament del llit del barranc de Guasch. Això anava aparellat amb expropiacions de terrenys i l'establiment d'una contribució especial¹³.

Estant a l'Alcaldia de Bétera Francisco Alufre Garcia i després de no poques reunions a Madrid, els van donar la bona nova de què el projecte havia estat aprovat i amb dotació pressupostaria per a la seua realització.

Després de les primeres eleccions municipals democràtiques al 1979 i, ja en l'alcaldia, Vicent Cremades Alcácer, s'executen aquestes obres de desviament de totes les aigües pluvials que arribaven a l'albereda des de la Conarda, camí La Pobla, Benaguasil, Lliria i Alcubles, desviant-les fins al barranc del Carraixet. Aquestes obres pretenen traure el màxim possible d'aigua de l'albereda per evitar inundacions i ben cert és que, des de la seua finalització, no ha tornat a haver cap inundació encara que sí que continua passant en algunes ocasions fins a mig metre d'aigua.

Anys 80. Parc del Jonqueral i Font dels Vents. 1983

La modernització de la maquinària agrícola i la conversió dels cultius en predominantment ta-

rongers, va fer que el Jonqueral no tinguera la funció d'era. El comportament incívic d'alguns veïns va convertir poc a poc el lloc en un femer, ple de deixalles i escombraries amb la conseqüent proliferació de rates. Es va convertir en un lloc insalubre.

Amb l'arribada a l'alcaldia de Vicent Cremades Alcácer es decideix fer una transformació total del lloc, així com de l'albereda.

39. Imatge Jonqueral. Foto Ximo Asensi

40. Font dels Vents. Foto Ximo Asensi

El primer pas va ser el desviament de les aigües i, com a segon pas, es va netejar el Jonqueral i es va realitzar el seu enjardinament, transformant-lo en el jardí de què actualment gaudim.

També es van crear les jardineres laterals de l'albereda i es construí la Font dels Vents, dissenyada per Emili Aguilera Picher, en el lloc que ocupava la Fonteta o font Vella (Figs. 39 i 40).

39

40

13. *Gran Enciclopèdia de Bétera*, Joan Manuel Pons Campos (obra inèdita), p. 81

41

Adoquinat i nova pavimentació. Any 2001-2002. Estat actual

Els trams que comprenien la plaça Lluís Reig des de la font dels Vents fins al carrer Llúria i el següent, fins al carrer Joan Marín, estaven enjardinats pels costats, però la part del mig era de terra i, per tant, en èpoques de pluja no es podia caminar per ella. Així, estant en l'alcaldia Amparo Doménech Palau, es va realitzar una transformació completa de l'albereda. En primer lloc, es va construir un col·lector nou per a les aigües de pluja separat de les aigües negre, dotant a tota l'albereda dels corresponents

desaigües que eviten la formació de bassals d'aigua. Els trams anteriorment mencionats es van pavimentar amb *adoquins* i es va construir un pontet elevat per a creuar l'albereda cap a l'ambulatori.

La resta de l'albereda que és utilitzada per al mercat i la fira a l'estiu va ser asfaltada de color roig per diferenciar-la de les zones que són de pas de vehicles (Fig. 41).

Com hem pogut comprovar al llarg del treball, la història de Bétera sempre ha estat estretament lligada amb el que coneixem com l'Albereda. Ara és el major centre de socialització que tenim al poble ja que: el mercat dels dimarts, les festes d'agost amb la fira, les

activitats culturals que l'ocupen al llarg de l'any, els nombrosos establiments gastronòmics, o la quantitat de xiquets que juguen a les seues esplanades, fan d'ella un lloc ple de vida. Es pot dir que ella ens va donar la vida amb la seua aigua i, ara, nosaltres li donem vida amb la seua utilització.

Amb totes les seues mancances i les possibilitats que té, és clar que mai ha estat tan bonica i ben cuidada com ara. Segur que es podria millorar molt amb major restricció de vehicles, amb la millora dels seus equipaments i, sobretot, fent reviure algun tram del rierol per recordar el que va ser i el que ens va donar ja que, l'aigua és vida però també pot ser mort.

BIBLIOGRAFIA

La principal font d'informació en aquest treball a estat oral, testimonis dels veïns de Bétera que en la seua memòria guarden part de la nostra història.

- ALONSO, J., DOMÉNECH, A., PONS, J.M., ASENSI, X. (2020). *Bétera i el seu patrimoni*. Ajuntament de Bétera.
- BURRIEL ALBERICH, Josep Maria i JIMÉNEZ SALVADOR, José Luís (2011). *Estudio de los restos de un acueducto de época romana en Bétera*.
- CASTELLS ADRIANSENS, José María (1931). *Topografía Médica de Bétera*. Obra inèdita.
- DOMÉNECH PALAU, Amparo (2015). *Bétera, un poble per a tots*. Ajuntament de Bétera.
- FABABUJ ROGER, Francisco (2022). *La Restauración del Castillo de Bétera. Informe arqueológico de los Trabajos*. CEL de Bétera.
- PONS CAMPOS, Joan Manuel (2008). *Bétera 1880-1899. Evolució urbana i elements històrics*. LiberLIBRO.com
- PONS CAMPOS, Joan Manuel. *Aproximación a la población preestadística de Bétera*.
- PONS CAMPOS, Joan Manuel (2013). *Bétera 1525-1635: Moriscos, repoblació i crisi*. LiberLIBRO.com
- PONS CAMPOS, Joan Manuel. *Gran Enciclopèdia de Bétera*. Obra inèdita.

Cal tindre sempre present
que l'Albereda és
un lloc de pas d'aigua,
una zona inundable.